

NIEUWSBRIEF 126

Een uitgave van de Stichting Drukwerk in de Marge, ISSN 1382-1962, oktober 2008

Van het bestuur

Documentaire Frans de Jong

Bij deze nieuwsbrief treft u een dvd aan met een documentaire over onze contribuant Frans de Jong.

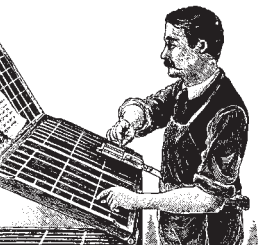
Frans de Jong is vanaf de oprichting in 1975 betrokken bij de stichting Drukwerk in de Marge. Al lang daarvoor behoorde hij tot de origineelste en meest veelzijdige grafische kunstenaars van Nederland. *De persvrijheid van Frans de Jong* geeft een prachtig beeld van Frans' werk en zijn eigenzinnige persoonlijkheid. Frans komt uitgebreid aan het woord, en er zijn ook heel veel prenten uit zijn enorme oeuvre te zien. De film is in opdracht van Drukwerk in de Marge gemaakt door Frans Lasès en geproduceerd door Roxy Movies. Het doet het bestuur veel genoeg de contribuanten deze film aan te kunnen bieden.

Ter gelegenheid van de première van de documentaire is in het Permuseum in Amsterdam een kleine tentoonstelling ingericht met werken van Frans de Jong. Deze tentoonstelling zal (samen met de documentaire) in het Permuseum te zien zijn tot en met 11 november 2008. Daar zijn ook extra exemplaren van de dvd te koop, net als bij museum Meermanno in Den Haag.

Kaba-ornament en Henric Lettersnider

Eén van de doelstellingen van onze Stichting Drukwerk in de Marge is het behoud van grafisch erfgoed. Vanuit die optiek heeft het bestuur van DidM uit de verkooplijst van de drukkerij van Bram de Does het gehele aangeboden pakket van het Kaba-ornament aangekocht. Over de meest geschikte wijze van

Aan de Stichting Drukwerk in de Marge

Beste collega's

De volledige serie Kaba-ornamenten is gekocht door de Stichting. Het bestaat uit drie soorten ornamenten (dun, half en zwaar) en hun spiegelbeelden, allen gegoten op 10 punts didot vierkanten op Hollandse hoogte. Er is ook nog ca. 1 kg vol drukkende rechte 10 punts vierkanten. Er zijn vijf soorten bijpassend wit: $5^{\circ} \times 10^{\circ}$, $10^{\circ} \times 10^{\circ}$, $10^{\circ} \times 20^{\circ}$, $20^{\circ} \times 20^{\circ}$ en $60^{\circ} \times 60^{\circ}$. Totaal ca. 93,5 kg ornamenten en ca. 66 kg wit.

Tot nu toe zette ik alleen met het halfvolle (half) ornament en zijn spiegelbeeld, soms ook in combinatie met vol drukkende vierkanten.

Ik ben van plan binnenkort een handleiding te schrijven: zetten met Kaba-ornamenten.

De ca. 150 kg Henric Lettersnider 14 punts (Erschedé Nr.1) heb ik uit de nalatenschap van Sem Hartz, samen met drie letterkasten. Hoe deze letter in het bezit van Hartz kwam is een aardig verhaal dat ik binnenkort hoop te kunnen schrijven. Ik schenk de serie aan de Stichting Drukwerk in de Marge. Het zal een heel werk zijn om de kasten en de pakjes te ordenen. Het ligt wat door elkaar hier en daar. Ik adviseer om een verbeterde kastindeling te maken en daar een tekening van te maken.

Veel geluk ermee,

Bram de Does

bewaren der matrijzen van het Kaba-ornament beraadt het bestuur zich momenteel. Het ligt in de bedoeling de Kaba-ornamenten zelf vanuit een centraal opslagadres steeds voor kortere tijd ter beschikking te stellen van drukkers binnen onze Stichting. Tijdens de Algemene Ledenvergadering in de Pieterskerk op zondagmorgen 9 november wil het bestuur hierover graag met de leden van gedachten wisselen.

Bram de Does was dusdanig ingenomen met dit initiatief van Drukwerk in de Marge, dat hij geheel om niet het totale assortiment Henric Lettersnider aan de stichting heeft geschonken. Het spreekt vanzelf dat wij als bestuur Bram zeer erkentelijk zijn voor deze ruimhartige geste. Het gebruik van deze unieke letter willen wij op identieke wijze regelen als het Kaba-ornament.

Hiernaast drukken wij de toelichting af, die Bram ons ter hand stelde bij de overdracht van beide collecties.

Boekkunstbeurs

Op het moment dat deze nieuwsbrief verschijnt, is het weekeinde van 8 en 9 november nog maar een paar weken verwijderd. De jaarlijkse Boekkunstbeurs in de Pieterskerk in Leiden komt er weer aan.

In de marge van de beurs vindt dit jaar een aantal lezingen, workshops, signeersessies en filmvertoningen plaats. Het definitieve programma zal in de de week voorafgaand aan de beurs op de website van Drukwerk in de Marge te lezen zijn. Veel contribuanten hebben zich inmiddels al aangemeld als deelnemer. Wilt u een tafel reserveren om uw boeken of andere producten te verkopen, dan kan dat nog steeds. Een standaardtafel is twee meter breed, en kost € 20 per dag. Meer meters reserveren kan ook, en het is zelfs mogelijk maar één meter te huren. Ook kunt u ervoor kiezen slechts een van de twee dagen te komen – al hebben we natuurlijk liever dat u beide dagen present bent.

We proberen zoveel mogelijk rekening te houden met wensen met betrekking tot een plek in de kerk. Deelnemers die zich op het laatste moment aanmelden kunnen we echter geen garanties geven.

Wat betreft de financiële afhandeling: tijdens de beurs komt er iemand langs om de tafelhuur op te halen. U ontvangt een kwitantie.

Aanmelden kan door een bericht te sturen naar beurs@drukwerkindemarge.com, te bellen naar (020) 6388856 of een briefje te sturen naar Beurs Drukwerk in de Marge, p.a. Herengracht 51, 1015 BC Amsterdam.

Nadere informatie kunt u via dezelfde weg verkrijgen.

ABCDEFGHIJKLMNOPQRuSTUVWXYZ
 SMURFVAKBONDZWIJGPLICHTJE
 abcdefghijklmnopqrstuvwxyzff
 smurfvakbondzwijgplichtje
 1234567890!?:;

ABCDEFGHIJKLMNOPQRuSTUVWXYZ
 SMURFVAKBONDZWIJGPLICHTJE
 abcdefghijklmnopqrstuvwxyz
 smurfvakbondzwijgplichtje
 1234567890!?:;

ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ
 SMURFVAKBONDZWIJGPLICHTJE
 1234567890
 abcdefghijklmnopqrstuvwxyz
 abcdefghijklmnopqrstuvwxyz
 smurfvakbondzwijgplichtje
 1234567890!?:;

abcdefghijklmnopqrstuvwxyz
 abcdefghijklmnopqrstuvwxyz
 smurfvakbondzwijgplichtje
 1234567890!?:;

Letterproefje van de fonts van Atalanta, alles 20 op 20, kompres gezet dus. Bovenaan de 'Atalanta', met schuine romein en kleinkaps. Mediaevale cijfers als standaard. Er zijn ook vette varianten maar die gebruiken we hoogst zelden. Dan twee snelle fonts (de oerversies zijn in een paar uur gemaakt), de 'egeltjes' en de 'kaludon', onderkast in twee varianten. De 'egeltjes' gebaseerd op Rymke's hand en de 'kaludon' op Weia's.

Bij het omslag

Binnen de margedrukkers voelen wij, Atalanta uit Utrecht, ons altijd een beetje in de marge zitten. De échte margedrukkers, met daaronder ook de collega's van de Atalanta Pers uit Baarn, houden het aloude drukken met loden letters in stand, terwijl wij slechts een paar maal een omslag in hoogdruk hebben laten uitvoeren. Meestal laten we onze uitgaven in offset drukken en bij kleine oplagen doen we het zelfs zelf met kopieerapparaat of printer. Ook voelen we ons wat in de marge van de marge zitten omdat het ons schaamteloos om de inhoud gaat. Ook die is trouwens marginaal: van libertair tot anti-auto, het zijn niet de meest populaire onderwerpen waar we mooie uitgaven over maken.

Aandacht voor 'mooi', dat is natuurlijk wel een overeenkomst met veel zo niet alle andere contribuanten van Drukwerk in de Marge. We zijn zelfs binnen de marginalen vermoedelijk de enigen die alles in letters van eigen ontwerp zetten, en daarmee staan we eigenlijk heel erg dicht bij de collega's van ruim een half millennium geleden. De drukkers van incunabelen (die toen nog niet zo heetten) maakten zelf hun letters, pas Aldus Manutius had rond 1500 een aparte letterontwerper, Francesco Griffo. Mijn typografische held, Nicolas Jenson, sneed naar alle waarschijnlijkheid zelf de letters waarmee hij vanaf 1470 in Venetië waanzinnig mooie boeken drukte. Zijn eersteling was de 'Eusebius', waarvan in Museum Meermanno een exemplaar te bewonderen valt. De eerste keer dat ik dat boek zag, was ik direct verkocht – in figuurlijke zin dan, want dergelijke boeken zijn voor een gewoon mens niet te koop.

Onze broodletter heet vanzelfsprekend de Atalanta. De eerste versie maakte ik voor een matrixprinter, een apparaat dat intussen alweer tot het grafisch erfgoed behoort – of 'erfslecht', want het was allemaal nogal onvolkomen. De huidige versie van de Atalanta is een font voor de apparatuur die de industrie nu gebruikt. M'n onderkast is een grotendeels zeer getrouwe *remake* van de letter van Jenson, maar de kapitalen van Jenson zijn me te lomp, daarover zometeen meer. Eerst nog iets over Jenson. In Venetië is een plaquette te vinden op het pand waar Manutius zijn drukkerij had, maar van Jenson is niet bekend waar hij woonde en werkte. Toen we in Venetië waren hebben we alle straten en binnenplaatsjes van de parochie waar hij woonde doorlopen, zodat we de plek waar hij gewerkt heeft hoogst waarschijnlijk zijn gepasseerd. Omdat er erg veel oude panden staan kunnen we zelfs het pand zelf hebben gezien, ongeweten! De kerk waar hij begraven moet zijn, is intussen totaal herbouwd, dus ook daar viel weinig concreets te beleven voor de Jenson-fan... (Zie voor de plek het artikel over Nicolas Jenson in de wikipedia, dat grotendeels van mijn hand is.)

De kapitalen van Jenson vind ik veel en veel minder fraai dan zijn onderkast. Voor mijn eigen ontwerp heb ik daarom teruggegrepen op de klassiek Romeinse vormen, met alleen de schreven Jensonachtig. Kapitalen hebben de naam dat ze wat lastig combineren doordat ze zo verschillend van vorm zijn, maar de Romeinen bekreunden zich daar niet om, lijkt me. Ze vonden het juist leuk, vermoed ik, of in elk geval vind ik het leuk om open naast gevulde en smalle naast brede vormen te plaatsen. Mijn R, N, D enzovoorts zijn heel erg breed, terwijl A en vooral E juist smal zijn. *Enfin*, zie de achterkant van het omslag van deze nieuwsbrief.

Op de voorkant vind je wat echt Romeins hakwerk. De foto's zijn gemaakt met een knullig cameraatje en het vergde veel photoshopen om ze er nog enigszins acceptabel uit te laten zien. Maar ach, de originelen zijn vaak ook aangetast door regen en wind. Ik krijg nooit genoeg van die Romeinse letters. In Nijmegen vind je er wat voorbeelden van in het museum, maar we zagen ook een keer heel wat hakwerk in een klein museum in Newcastle. Daar aan de rand van het rijk, bij de muur van Hadrianus, zaten natuurlijk niet de beste letterhouders, maar grappig genoeg maakt hun hakwerk soms duidelijker wat het idee achter die letters is, het concept achter inscripties in kapitalen. In Rome zelf kom je overigens ook alle kwaliteiten tegen, van extreem fraai vormgegeven tot ronduit kraswerk.

Die ene keer dat we in Rome waren was de zuil van Trajanus in restauratie – de inscriptie daarop geldt als de top van de top – maar elders was meer dan genoeg te beleven. Ik heb er heel veel foto's gemaakt en een paar daarvan zie je op het omslag. Op het Forum Romanum, in het Vaticaan museum, langs de Via Appia Antica (op zondag goeddeels autovrij), in Ostia Antica. Je zou makkelijk een week in Rome rond kunnen hollen louter en alleen om alle vormen van de R te bestuderen, maar is al het sjouwen langs ruïnes en over basaltwegdek je te veel moeite, neem dan de trein, stap uit in Termini, steek het plein over en daar vind je een heel museum met enkel letters! Ouder, nieuwer, reusachtig, priegelig, ernstig verweerd of met de hulplijntjes van de steenhouwer nog op de steen.

Van een inscriptie uit 142 vóór nul is mijn foto helaas mislukt, zodat ik er nog eens naar terug zal moeten. Het hoogst interessante is dat daarop de letters deels schreven hebben en deels niet, zoals een V met links een rechthoekig eindigende poot en rechts een keurige schreef. Rond die tijd zal men er achter zijn gekomen dat schreefloos niet helemaal je ware was.

Weia Reinboud

Het bibliofiele boek in Vlaanderen na 2000

In het tijdschrift *Vlaanderen* verscheen jongstleden februari een artikel van Wilfried Onzea onder de titel *Drukwerk in de marge en ander hemelsoets*. Het bevatte een overzicht van de stand van zaken met betrekking tot het bibliofiele boek in Vlaanderen, gebaseerd op achttien interviews met drukkers en uitgevers.

De tijdschriftpublicatie was enigszins verkort om redenen van ruimte. De totale omvang van het artikel is helaas ook voor onze nieuwsbrief te groot. Omdat het ook voor Nederlandse lezers veel interessante informatie bevat, drukken we hier wel de inleiding af. Op de website van *Drukwerk in de Marge* wordt de komende tijd de volledige reeks portretten van Vlaamse private presses en bibliofiele uitgevers gepubliceerd, in een frequentie van zo ongeveer eens per week.

Redactie

Toen ik in 1987 op pad ging om na te gaan hoe het bibliofiele boek er op dat ogenblik in Vlaanderen voorstond¹ kon ik niet vermoeden dat twintig jaar later, in het kleine, wat verdoken wereldje van particuliere drukkers en uitgevers zo veel veranderd zou zijn.

Twintig jaar geleden waren er vier 'private presses', privédruckers dus, actief. Vandaag zijn er, als we Renaat Bosschaert die op 30 december 2006 overleed, niet meertellen, tien Vlamingen die teksten met de hand zetten, op hun eigen pers drukken, vaak met originele grafiek en met een zelfgemaakte boekband en die hun boeken ook zelf op de markt brengen.

Net nu wij te maken krijgen met telkens nieuwe digitale tekst- en beelddragers, lijkt het een beetje gek en irreal dat er mensen zijn die nog met de hand boeken willen maken. Blijkbaar heeft het eenzame, tijdrovende werk aan de letterkast en de pers toch een bepaalde aantrekkingskracht en betekent het voor deze drukkers ook een rustpunt in een jachtige tijd. Het bestaan van deze 'druckers in de marge' is des te opmerkelijker omdat het materiaal zelf zeldzaam wordt: lettergieterijen verdwijnen, het repareren van de machines wordt moeilijk door gebrek aan onderdelen én aan vakbekwame mensen. Het gaat tenslotte over een technologie (hoogdruk in lood) die gewoon uit het commerciële gebeuren is verdwenen.

Naast deze tien drukkers zijn er ook nog zes particuliere, kleine, bibliofiele uitgevers actief die hun boeken wel niet eigenhandig drukken maar die wel zorg dragen voor een mooie vormgeving, voor het juiste papier, de geschikte drukletter, een aangepaste boekband en erop toekijken dat de drukkerij (en dat kan ook een private press zijn) hun wensen ook kan waarmaken.

Is er voor het biblioefiele boek een publiek in Vlaanderen? Je zou denken van wel want wie neemt er nu niet graag een mooi boek in de hand? De Romeinen wisten het al, de 'codex' is de beste leesmachine, ook in de 21ste eeuw, spijs allerlei nieuwe technologische snufjes. De concurrentie met de beeldcultuur wordt blijkbaar met succes bestreden: Jane Eyre, het meesterwerk van Charlotte Brontë wordt aangeboden in één box met het al even meesterlijk gemaakte kostuumdrama dat op televisie werd vertoond. Zuiver commercie uiteraard, maar werden boeken niet altijd al 'geïllustreerd'? Ook het biblioefiele boek vindt een publiek, maar het blijft beperkt en het aantal stagneert. De oplagen van de private presses en kleine uitgevers liggen niet hoger dan 70 exemplaren. Het ledenaantal van de vzw Literarte blijft schommelen rond de honderd. Waarom zo weinig belangstelling voor het biblioefiele boek, waarom zo weinig aandacht in de media?

Toch is er ten opzichte van twintig jaar geleden een en ander in gunstige zin veranderd.

Eerst en vooral is, of beter gezegd, was er natuurlijk Druksel, de beurs van boekmakers, biblioefiele drukkers en kleine uitgevers die in de stad Gent op verschillende locaties plaatsvond van 1998 tot in 2006. Het belang van dit forum, deze 'marktplaats' voor de biblioefiele sector kan niet worden overschat. De bezieler ervan, Johan Velter, maakte van deze beurs een trefpunt voor Vlaamse, Nederlandse en zelfs voor een aantal buitenlandse biblioefiele uitgevers. De evenementen rond Druksel, de publicaties en de bekende 'Drukselmap' die elk jaar wat dikker werd, vormen een interessant hoofdstuk in de geschiedenis van het biblioefiele boek in Vlaanderen. De noodzaak van een dergelijke ontmoetingsplaats wordt door bijna alle hier besproken biblioefiele uitgevers onderstreept en wellicht zal worden gepoogd in de toekomst een gelijkwaardige beurs op te zetten, maar dan op kleinere schaal of op regionaal vlak,

Een tweede belangrijke gebeurtenis voor de boekdrukkunst in Vlaanderen ging uit van het Plantin

Genootschap. De van 1951 tot 1974 in het Museum Plantin-Moretus georganiseerde cursus voor typografie werd in de vroege jaren '90 opnieuw tot leven gewekt op initiatief van Pierre Verbeke, Albert Pelckmans en Carl De Schutter, met de steun van de firma AGFA-Gevaert. Carl De Schutter werd voorzitter én mecenas van het Genootschap in 1994 en werd in 1996 opgevolgd door Ludo Simons. In oktober 2006 nam Pierre Delsaerdt de fakkel van hem over. Het Genootschap dat in 1995 startte met de eerste cyclus-nieuwe-stijl (gespreid over twee studie jaren) werd dus van meet af aan geleid door personen die de omschrijving 'boekenmens' ten volle verdienen.

Voor het eerst in zeven jaar werd in 2004, onder impuls van hetzelfde Genootschap en de Vlaamse Uitgeversvereniging bovendien weer de Plantin-Moretusprijs voor de best verzorgde boeken in Vlaanderen uitgereikt. Voor de tussentijdse jaren werd in 2005 door het Plantin Genootschap een selectie gemaakt en een tentoonstelling georganiseerd onder de titel 'De Ongekroonde Jaren'. Het bibliotheek boek blijkt geen makkelijk klus te zijn voor de jurering; het enige bekroonde bibliotheek boekwerk tot nu is 'Gagarin', wat in feite een tijdschrift voor hedendaagse kunst is. Ook de tentoonstellingsmogelijkheden zijn nog niet optimaal en daar zal in de toekomst ook aan gesleuteld worden.

Mooi meegenomen voor de Vlaamse private presses en bibliotheek uitgever is 'Mooi Marginaal, de mooiste Nederlandse en Vlaamse bibliotheek en marginale uitgaven'. Het initiatief gaat uit van het Haarlemse Bibliotheek Genootschap 'Het beschreven blad' en is ondergebracht in de Stichting Laurens Janszoon Coster. Mooi Marginaal 2002-2003 en 2004-2005 zijn ondertussen verschenen, twee, hoe kan het anders, fraaie boekwerken met in de tweede editie zomaar eventjes 157 inzendingen van 64 verschillende personen. Een aantal Vlaamse inzenders, De Carbolineum Pers, Druk-sel, Ergo Pers, Het Gonst, Literarte, Jozef Moetwillig, waren bij de genomineerden. Ook bij Mooi Marginaal zullen bij de volgende editie nog een paar aanpassingen nodig zijn.

Bibliotheken kunnen ook een positieve rol spelen voor het bekend maken van bibliotheek boeken. Zo organiseert de Koninklijke Bibliotheek op gezette tijden een tentoonstelling van zowel Vlaamse als Franstalige bibliotheek uitgaven en in

de catalogus worden publicaties van de meeste van de in dit artikel genoemde uitgeverij afgebeeld en besproken. Ook de Antwerpse Stadsbibliotheek is al jaren een steunpilaar voor de bibliotheeksector. Zo hadden De Prentenier en Ergo Press in 2005 de eer te worden opgenomen in de tentoonstellingscatalogus 'Zichtbaar zeldzaam, hoogtepunten uit de Antwerpse Stadsbibliotheek'.

Tenslotte is ook het bibliotheekgenootschap Literarte, opgericht in 1994, naar analogie met de Nederlandse Stichting De Roos, een nieuw fenomeen in het bibliotheeklandschap van Vlaanderen. De vzw Literarte geeft elk jaar een bibliofiel boek uit voor zijn leden en slaagt erin om niet alleen poëzie, maar ook essays, filosofische teksten, theaterstukken uit te geven op een hedendaagse manier, gebruik makend van de technische middelen van onze tijd, met typografische vormgevers die het experiment aandurven.

Bij wijze van besluit en voor verdere lectuur

Voordat we dit overzicht afsluiten kan men zich afvragen wat een 'bibliofiel boek' dan wel is. Waarschijnlijk zijn er evenveel definities te verzinnen als er bibliotheekverzamelaars zijn en het heeft weinig zin er in dit bestek verder op in te gaan. Wel kan verwezen worden naar het artikel 'Weg van het centrum' van Johan Velter.² Voor een goed overzicht van de Vlaamse én Nederlandse bibliotheekdrukkers tussen 1987 en 1999 kan u het artikel lezen van de dames E. Coxkx-Indestege en Marieke van Delft 'Letterheren in de marge'.³ Voor een geschiedenis van het bibliotheekboek in Vlaanderen van 1830 tot 1980 tenslotte kan u de tentoonstellingscatalogus 'Vlaamse bibliotheek uitgaven 1830-1980' raadplegen waarvoor Ludo Simons het historische overzicht schreef.⁴

Tijdens deze 'Bibliotheekronde van Vlaanderen' konden wij een grote verscheidenheid aan persoonlijkheden ontmoeten: dichters, beeldende kunstenaars, grafici, een journalist, een psycholoog, een boekhandelaar, een boekbindersatelier, een galeriehouder... Een ding hadden ze allen gemeen, een grote liefde voor de literatuur en het boek. Voor bibliotheekboeken dus, met een groot gamma aan invalshoeken: van de typische private press-boeken (Pressendrucke zoals die in Duitsland worden genoemd) naar het 'livre de peintre', het kunstenaarsboek en tot het meer experimentele omgaan met de boekvorm. Wanneer een tekst in de handen van deze mensen tot een boek wordt, ontstaat er iets nieuws, een feest voor het oog en de tastzin. Laten we maar besluiten met de wijze woorden van een particuliere drukker, Danny Dobbelaere van Zegwerk, die in de inleiding tot de Plantin-Moretusprijs voor de best verzorgde boeken van 2005 het volgende schrijft: 'Het

niet-reguliere, aparte boekwerk hoort niet thuis in het laboratorium, niet in het museum. Het verdient een plaats in een even virtueel als plastisch, theoretisch en ambachtelijk lab waar vormgevers en boekenmakers nadenken over strategieën, en waar geëxperimenteerd wordt met het fenomeen “boek” in al zijn geledingen.’

Noten

1. Wilfried Onzea, ‘Het bibliotheek boek in Vlaanderen na 1980’, in: *Ons Erfdeel*, jrg. 30, september-oktober 1987, nr 4, p. 501–511
2. Johan Velter, ‘Weg van het centrum’, in *De Vlaamse Gids*, jrg. 84, nr 2, p.2–9
3. Elly Cockx-Indestege en Marieke van Delft, ‘Letterheren in de marge, bibliotheek drukwerk in Vlaanderen en Nederland 1987–1999’, in *Ons Erfdeel*, jrg. 43, 2000, nr 2, p. 200–219
4. *Vlaamse bibliotheek uitgaven 1830–1980: Nederlandse letterkunde in België*. Tentoonstellingscatalogus. Brussel, VEV-Komitee, 1980, 168 p.

Project Nederlands-Hongaarse Biljetletterproef

Afgelopen zomer heb ik een 20-tal ‘Drukwerk in de Marge’- projecten tentoongesteld in Debrecen/Hongarije. Bij de opening van de expositie heb ik na ruggespraak met enkele margedrukkers in Nederland een gezamenlijk Nederlands-Hongaars project aangekondigd: de Nederlands-Hongaarse biljetletterproef, daarbij verwijzend naar het eerdere Leiden-Oxford project en uiteraard de Grote Nederlandse Letterproef.

Zie website van de Meliusz Bibliotheek in Debrecen voor een foto- rapportage: www.hbmk.hu/archiv/o8holland.html (klik op *fotók*).

Vertaling van de titel van de expositie: In het spoor van de Elseviers. Nederlandse loden letterdrukkers en hun werk.

In Nederland hebben zich al een twaalftal margedrukkers geïnteresseerd getoond. In Hongarije maakte de fotopresentatie van de Nederlandse margedrukkers uit Lood en Oud IJzer grote indruk. Een organisatie als Stichting

Drukwerk in de Marge bestaat echter niet, de deelnemers zullen uit grafieklubs komen en opleidingen voor grafische vormgeving.

Het zal een uniek project worden, dat past in de indrukwekkende reeks projecten uit de wereld van Drukwerk in de Marge.

Voorgestelde kenmerken van het project ‘Nederlands-Hongaarse biljetletterproef’

- Presentatie van biljetletters en de toepassing ervan in twee bladen per deelnemer: één blad met een toegedeelde letter uit het alfabet, teken of cijfer met bij de deelnemer beschikbare (en/of geleende) typen en corpsen, en één blad met een vrije toepassing van de biljetletters (zonder beperking tot de toegedeelde letter), eventueel verlucht met ornamenten of grafiek.
- De letters, tekens of cijfers worden toegedeeld naar voorkeur aangegeven bij de aanmelding, waarbij het duidelijk zal zijn dat één letter maar één keer vergeven kan worden. Vooralsnog wordt een gedeelte van de letters en tekens voor Hongaarse deelnemers gereserveerd. Toedeling in volgorde van aanmelding.
- Lettercorps: minimaal 3 cm, zoveel mogelijk houten letters
- Formaat papier: A3 of dubbelgevouwen A2, minimaal 120 grams
- Aantal deelnemers: maximaal ca 40

- Oplaat maximaal 50: te bepalen na sluiting van de aanmeldingstermijn uiterlijk eind november 2008.
- De deelnemers ontvangen na voltooiing van het project de gehele verzameling in een map of doos met een titelblad en inhoudsopgave met de deelnemers
- Een beperkt aantal zal ter verkoop worden aangeboden om kosten van de map of doos te dekken.
- Aanmelding bij LJC-Pers/Ronald Steur per email: ronaldsteur@hotmail.com tot 25 oktober 2008
- Inzenden van de bijdrage: uiterlijk eind november 2009
- Voltooiing van het project vóór eind 2009

Uiteraard zal na afronding de presentatie met enig feestgedruis plaatsvinden. Ik wacht op spoedige aanmelding en eventuele suggesties, waarna de definitieve opzet zal worden bepaald.

A B C D E F G H I J K L M
N O P Q R S T U V W X Y Z
& ! ? 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 % € Æ

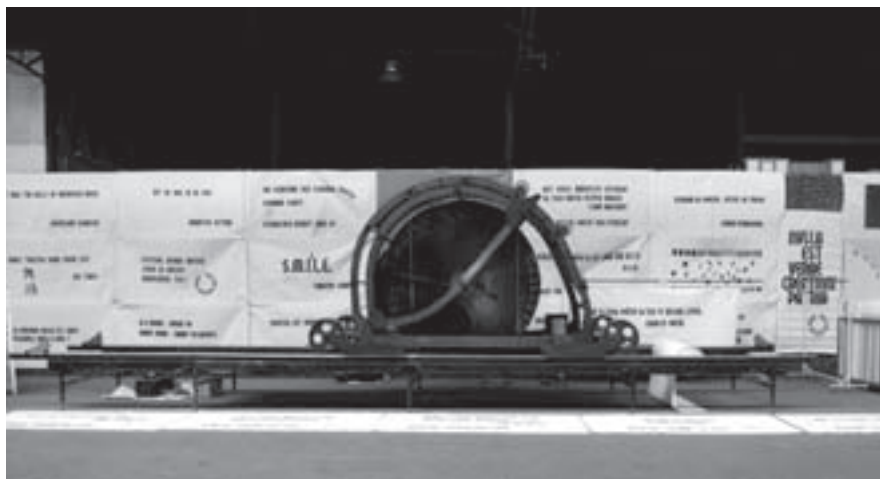
De onderstreepte letters zijn reeds gereserveerd!

LJC-Pers, Amsterdam – Németalföldi Nyomda, Debrecen

Ronald Steur

Drukpers als kunst

Drukpersen zijn vaak een geëigend middel om bepaalde vormen van kunst te maken. Maar een drukpers tot kunstobject verheven is minder gebruikelijk. Dit is wel het geval met *Pioneer*, een enorme, verplaatsbare houten drukpers, aangedreven door zonne-energie, die poëtische slogans drukt op vellen papier van 1,20×2,40 meter. Deze pers uit 1980 is één van de kinetische werken van Raphaël August Opstaele (*1934, Leffinge), te bewonderen in de Verbeke Foundation. Reeds in 1976 maakt Opstaele een mobiele kunstwerk *Les Editions de la Tempête*, een windmolen voor het drukken van gedichten op handgeschept papier. Vier jaar later bevestigde hij zijn belangstelling voor drukprocessen, reproductie technologie en hernieuwbare energie in de bouw van deze pers. Hierbij werd hij geadviseerd door ingenieur elektronica Xavier Looze en het departement ESAT Elektrotechniek van de Katholieke Universiteit van Leuven, die de twee fotonvoltaïsche panelen voor de

voeding van de elektromotor leverde. Voor het drukken van de poëtische slogans ontwikkelde ORAS een nieuw lettertype.

De wereldpremière van *Pioneer* – een verwijzing naar de begin jaren zeventig door NASA gelanceerd ruimtesonde – vond op initiatief van het Internationaal Cultureel Centrum Antwerpen plaats in deze Scheldestad op vrijdag 8 mei 1981. De ter plekke gedrukte poëtische leuzen werden geleverd door tien dichters waaronder Paul DeVree, Patrick Conrad, Eddy Van Vliet, Marcel Van Maele, Gust Gils en Nic Van Brugge.

Meer nog dan in zijn vorige werken, kondigde *Pioneer* heel duidelijk Opstaeles evolutie naar zijn ‘Mecano-Art’ aan. Hierover lezen we op de site van de Verbeke Foundation dat hij in ware happeningstijl aan de wieg stond van de ecologische en sociaal-geëngageerde groep ‘Mass And Individual Moving’. Hij trok met zijn confraters de straat op, weg uit de musea. In 1972 realiseerde hij op de Biënnale van Venetië het ‘Butterfly Project’ waarbij 10.000 vlinders werden losgelaten op het San Marco-plein. Latere werken werden mechanischer, maar daarom nog niet minder utopisch en hemelbestormend. Met zeven metalen antropomorfe wezens struinde Opstaele een aantal Europese steden af. Deze ‘Helden van de Grote Paradox’ (1987–1988) kaderen in ‘Mecano-Art’ en tonen ook in de Verbeke Foundation hun paradoxale kracht. Ze zijn sterk, gevaarlijk en beweeglijk, maar ze zijn tegelijk hoogmoedig, nemen geen bochten en lopen zich te pletter tegen muren of ze stappen naar hun ondergang op de bodem van de vijver bij Verbeke.

Opstaeles ‘Wereldwindorgel’ uit 1985 is een rondreizend klankmonument voor het produceren van openbare concerten met windenergie. 72 gigantische bamboestokken van elk 6 meter hoog worden door de wind bespeeld. De toeschouwer kan door dit aeologisch bos wandelen en tot rust komen.

De Verbeke Foundation is een nieuwe private kunstsite gecreëerd door kunstverzamelaars Geert en Carla Verbeke – Lens en gelegen in Kemzeke – Stekene langs de A11 – E 34 ook gekend als de expressweg Antwerpen – Knokke (uitrit 11). Het museumdomein meet 12 hectare en omvat bosgebied, een vijver, grote serres, een evenementenhal, een restaurant en twee omvangrijke expositieruimten van samen zo’n 20.000m² waar moderne en hedendaagse kunst zowel binnen als buiten wordt tentoongesteld. Voor liefhebbers van eigentijdse kunst een bezoek overwaard. Meer info op <http://www.verbekefoundation.com>.

Hendrik Verschave, De 2 Zoete Lievekes Pers

Lezing Kunstboekproject ‘Zweite Enzyklopädie von Tlön’

In de vorige Nieuwsbrief werd de tentoonstelling van de ‘Zweite Enzyklopädie von Tlön’ in het Museum Meermanno in den Haag al aangekondigd en 18 juli 2008 organiseerde het museum een lezing door de makers ervan: Ines von Ketelhodt en Peter Malutzki. Zij werden voor dit kunstboekproject geïnspireerd door een verhaal van de Argentijnse schrijver Borges en de encyclopedie bestaat uit 50 boeken, gevat in een cassette. Zij begonnen aan dit project in 1997 en voltooiden dit 10 jaar later.

We werden ontvangen in de leeszaal van het museum door Paul van Capelleveen en Rickey Tax en de stoeltjes waren al snel gevuld met toehoorders. Aan de hand

van een PowerPoint presentatie namen Ines en Peter om de beurt het woord en vertelden over de keuzes van kernwoorden voor de diverse delen en hun verwerking daarvan. Tevens gingen zij in op het verzamelen van beeldmateriaal, de technische uitvoering van ieder deel en de gebruikte teksten, indien van toepassing. De foto's in de diverse delen zijn veelal van Ines en hebben een heel eigen 'hand' en sfeer.

Het is onmogelijk om alle delen hier te bespreken, maar een aantal licht ik eruit:

Blau

Voor dit deel is een tekst van Konrad Bayer, 'Der Stein der weisen' gebruikt en reproducties van 19e Eeuwse houtsneden. Doordat tekst en beeld op transparant blauw papier is gedrukt, werkt de typografie en beeldcompositie van onderliggende pagina's mee.

De houtsneden en tekst zijn gedrukt van polymeerplaten in hoogdruk.

Boot

De tekst 'Seestücke' van James Hamilton-Patersons is in boekdruk gedrukt op een ondergrond van blauw golvend water – foto's gedrukt van polymeerplaten – en achterin een opgevouwen kleurenfoto.

Citta

De foto's voor dit deel zijn in Valencia genomen met een lange belichtingstijd en bewuste beweging. Deze kleurenfoto's contrasteren mooi bij de strakke tekst ernaast 'Die unsichtbaren Städte' uit Italo Calvino's.

Erde

Meteen vallen de grote houten biljetletters op, gedrukt op geolied papier. ‘Het wilde maar niet drogen’, zei Ines en dat is te begrijpen! Over deze kleuren-drukgangen heen werd de tekst ‘Ur und andere Zeiten’ van Olga Tokarczuk gedrukt.

Fuego

Dit boekje lijkt wel in brand te staan en de dubbelgedrukte tekst vervormt met het vuur mee. Zwarte pagina’s benadrukken de verbranding. De tekst ‘Kys’ van Tatjana Tolstaja is in boekdruk over offset kleurenfoto’s met tekst gedrukt.

Imago

Beeld en tekst zijn via computerbewerking op polymeerplaten gezet in negatief, waardoor de zwartgedrukte pagina’s hier het onderliggende papier – Amerikaanse stripboekbladen – vrijlaten. Beelden uit de kunstgeschiedenis door de eeuwen heen.

Bij meerdere boeken is gebruik gemaakt van ‘gerecycled’ papier: *Name*, boekdruk op telefoonboekpapier; *Seestücke* op pagina’s uit een encyclopedie voor de scheepvaart; *Yellow* op megagrote bierposters, in boekformaat gesneden, zodat de offset rasters overduidelijk zijn; *Zeit* is gedrukt op krantenpagina’s uit verschillende landen, van 1-7-1999 tot 30-6-2000 op datum gelegd.

Wat steeds weer opvalt is de gelaagdheid van beeld en tekst en typografisch is elk

boek eigen en bijzonder sterk. Hoogtepunt van typografische verwarring is *Virus*: De tekst 'The Strange Case of Dr Jekyll and Mr Hyde' van R.L.Stevenson begint oogaanschijnlijk normaal, maar naarmate de pagina's verdergaan worden steeds meer letters vervangen door symbolen – zwarte driehoekjes, rondjes, vierkantjes, sterretjes enz. – op het laatst is 50 % hierdoor vervangen, maar met enige oefening toch leesbaar.

Ondanks de periode van 10 jaar, is het ongelooflijk dat deze 50 boeken met een enorme veelheid aan concepten, thema's, foto's en teksten en hoeveelheid materiaal en pagina's binnen dit tijdsbestek zijn gerealiseerd.

Aan het eind van de middag kregen we de gelegenheid de boeken zelf in handen te houden en dat was absoluut fantastisch. Hoe gelijkvormig de boeken qua formaat en grijze omslagen zijn, zo divers is de inhoud. Dat is ook het kenmerkende voor kunstenaarsboeken: het drukwerk en papier te voelen geeft een extra dimensie. Opvallend was dat de aanwezigen veelal medewerkers van de Koninklijke Bibliotheek waren en een klein aantal 'vrienden' van het museum. Jammer dat niet veel meer mensen hierop afkwamen, maar gelukkig biedt het museum de mogelijkheid om de boeken op afspraak in te zien. Een aanrader!

Van dit indrukwekkende project is een prachtige tweetalige (Du./Eng.) catalogus te koop via het e-mailadres van de makers zweite@tloen-enzyklopaedie.de.

Lies Verdenius

beeldend kunstenaar en maker van kunstenaarsboeken

Piet C. Lont, Eijckhoff Pers, opgericht 1984

Via Jaap Binsbergen kwam ik met Piet in contact. Hij is niet alleen kunstenaar, schilder, graficus, afgestudeerd aan de Rijksacademie in Amsterdam, hij runt al jaren een schildersbedrijf in Wieringen, Noord-Holland. Als zoon van een visser is het harde werken in weer en wind hem niet vreemd. Alle vrije uren is hij bezig met tekenen, schilderen, lino- en houtsneden maken. Zijn liefde voor taal en tekst combineert hij in bijzondere uitgaven. Het stukje hieronder over zijn werk is van zijn hand.

Alex Barbaix

Letters, dat is de basis van een tekst.

Normaal gesproken leer je ze op school; schrijffletters, blokletters, dan de letters van het leesplankje en de kinderboekjes.

Daarna gaat het voor een ieder anders. De bakker spuit ze op een taart, de steenhouwer hakt ze in een zerk. Daar ik als schilder begon leerde je de letters tekenen en dan strak met een penseel te schilderen.

Nadat ik de academie had doorlopen en ik de houtsnede een warm hart toedroeg begon ik mij weer met letters te bemoeien. Maar dan in de samenhang met prenten. Een bladspiegel met een cijfer en een letterbalk.

In mijn laatste boek een zachtgroene letter met op de rechterpagina een zwarte tekening, samen van hetzelfde gewicht, 5 regels biljetletter tegenover een tekening.

Boekdruk tegenover fotokopie.

Titel: De droom van de dokter. Papier 170 grams greentop, 40 tekeningen van een orthodontiepraktijk. 2008.

Daarvoor een boekje over vissen.

Boekblok horizontaal 12×20 cm. Links een zwart blok. Vis wit, rechts een zwarte vis met oker omgeving.

Onder het blok de naam van de vis, in de Annonce en waar hij vandaan komt in de Gill.

Titel: Knappe vissen. Papier 140 grams tintoretto, 18 prenten. 2007.

Ook een boekje over munten gemaakt. Boekblok 15×17 cm. Munten van de Graven van Holland tot en met de republiek.

De vorm een cirkel met beeld en letters. De naam van de graaf of koning boven – letter Perpetua – en onderaan het soort munt.

De zilveren munt zwart met grijs, de gouden geel met zwart.

Titel: Steekpenningen, papier Tintoretto, 20 prenten. 2002.

Daarvoor een kinderboekje.

Op de linkerpagina een woord.

Bijvoorbeeld Vis. Met een biljetletter van verschillend formaat en soort in 1 kleur. De rechterpagina de Vis als prent in zwart, een vrije vorm. Onderaan 1 regel over 2 bladzijden van steeds dezelfde lengte te beginnen met blokjes in de vorm van streepjes, cirkel, ruiten, driehoeken. Daartussen steeds in het midden een regel: De Vis spaart niet, hij zwemt erin.

Titel: Een kind met een houten boek. 11 prenten. 2000.

Daarvoor nog een aantal boeken. Steeds weer zoeken naar de harmonie met kleur, papier, letters en prenten. Overgang van binnen en buiten werk, een beetje voelen.

Het drukwerk gebeurt steeds door vakmensen:

K. Markussen, J. Binsbergen, A. Barbaix, I.E. Schots Linder: *Die kun je niet missen, daar ik alles volknoei.*

Pieter C. Lont

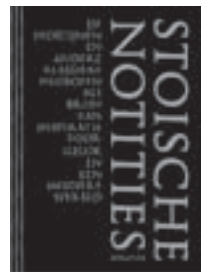
Nieuw verschenen

Atalanta

Stoïsche notities – De stoïcijnen en andere klassieke filosofen als bron van inspiratie voor geluk en een mooiere wereld. Door Rymke Wiersma. De stoïcijnen waren hun tijd ver vooruit met hun ideeën over gelijkheid tussen mensen, kosmopolitisme en de ontkenning van het bestaan van belangentegenstellingen. Naast de filosofie van de stoïcijnen, vormden ook ideeën van atomisten, cynici en skeptici een inspiratiebron voor de notities in dit boek. Een boek over persoonlijk geluk en wereldverbeteren en hoe die twee elkaar kunnen versterken in plaats van in de weg zitten. Denk je eens in: een wereld zonder woede, zonder oorlog, zonder geweld, zonder dwang, zonder jaloezie, zonder onvrede... Niet haalbaar? Maar ook een wereld met minder van dat alles is de moeite waard.

212 bladzijden, € 17,50; april 2008, ISBN 978 90 73034 44 0.

Meer informatie: Atalanta, Simon Bolivarstraat 87, 3573 ZK Utrecht, atalanta@at-A-lanta.nl

Mercator Press

bully

a fragment from Richard Dawkins, *The God Delusion*, about the God of the Old Testament, hand-set in *Lectura*, printed at Berges in June 2008, in 30 copies, on Zerkall paper, with an illustration by Mercator, 8 pp. 20×13,8 cm, € 5

papieren geritsel

een gedicht van George Moormann, de stadsdichter van Haarlem, geschreven in opdracht van de gemeente Haarlem ter gelegenheid van 410 jaar Stadsbibliotheek Haarlem, met de hand gezet uit de *Lectura*, als rijmprent gedrukt in Berges in juli 2006 door Augustijn Pers en Mercator Press in xxx genummerde en gesigneerde exemplaren, 60×48 cm, € 50

Willem Kramer, Mercator Press, 0235374856;
wh.kramer@quicknet.nl; www.mercatorpress.org

In de Bonnefant

Kevin Perryman: *Still Life* (selected poems). Kevin Perryman is schrijver, vertaler en schilder. Vanuit Zuid-Duitsland redigert hij voor uitgeverij BABEL, waar ook het gelijknamige tijdschrift verschijnt (www.babelverlag.de). *Still Life* toont de invloed van landschap en schilderkunst op zijn schrijven. Bij de luxe-uitgave van *Still Life* heeft Vroni Schwegler (Frankfurt) een paginagrote ets gemaakt (www.galerie-huebner.de/vroni). *Still Life* is gezet uit de Dante en Michelangelo, en gedrukt op Magnani papier in twee versies – op handgeschept papier en met een ets van Vroni Schwegler, gebonden in grijs linnen. 25×17 cm en 16 blz. Oplage 26 exemplaren (A–Z) € 130

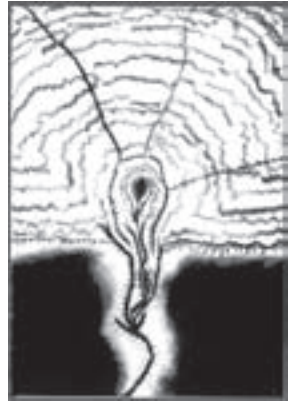
– ingenaaid met een Fabriano Ingres omslag, 24,5×16,5 cm, 16 blz. Oplage 144 exemplaren (1–144) € 20

Pura López Colomé: *Acaso Borneo · Perchance Borneo*. Een lang gedicht van de Mexicaanse schrijfster en vertaalster, met een prent van de bekende Mexicaanse kunstenaar Francisco Toledo. De Engelse vertaling is van Marina Castañeda.

Acaso Borneo is gezet uit de Dante en de Trump-Gravur, en gedrukt op Magnani papier. 24,5×17 cm, 19 blz. Ingehaaid met een Fabriano Ingres omslag, oplage 99 exemplaren (1-99) € 20

In de Bonnefant (Hans van Eijk), Pastoor Pendersstraat 21, 6262 PB Banholt (bonnefantpress@hetnet.nl)

De Bucheliuspers

Anoniem: *Drie Perzen*, 2008. Gezet uit de Garamont Arabica. Gedrukt in duizend en een kleuren. 30 exx., 24 pag., 14×12,5 cm, gebonden, 15,- euro.

Meer informatie op www.buchell.dds.nl

Agenda

The Maastricht International Poetry Nights

Voor de vijfde maal vindt in Maastricht het internationale poëziefestival plaats, op 23, 24 en 25 oktober. De locatie is ditmaal La Bonbonnière, in het centrum van de stad. Het programma is te vinden op www.maastrichtpoetry.com.

Een greep uit het programma: Remco Campert is dit jaar de eregast; Gerrit Komrij leest het poëzie-essay 'About poetry / Over poëzie'; de 'Hans Berghuisstok voor Poëzie' wordt voor de vierde maal uitgereikt. Enkele namen uit het programma: John F Deane (Ierland). Pura López Colomé (Mexico), Sudeep Sen (India), Bei Dao (China), Breyten Breytenbach (Zuid-Afrika), Pia Tafdrup (Denemarken), Chris Agee (Noord-Ierland), hommage aan Eddy van Vliet.

De Grafiekdrukkerij

16–10 start cursus linoleumsnede, etsen en lithografie

Donderdag, 16 oktober, van 19 tot 22 uur, begint de 1e les van een reeks van 12 lessen. De cursus is onderverdeeld in 4 lessen linoleumsnede, 4 lessen etsen en 4 lessen lithografie. Ervaring is niet vereist; stapsgewijs werk je toe naar het afdrukken op 1 van de persen in het atelier.

De cursus kost € 330 (incl. gebruik inktten, koffie/thee. Zink en linoleum en papier zijn te koop op het atelier) Voor stadspashouders zijn de kosten € 300

Werkplaats met assistentie

Van 6 oktober t/m 15 december is elke maandagavond (behalve 20–10) van 19 tot 22 uur gelegenheid om te komen werken op ons atelier. Een van ons is aanwezig om waar nodig te assisteren maar we gaan ervan uit dat wie komt, enige ervaring heeft met de grafiektechnieken. Van te voren bel je als je wilt komen, zodat wij weten wie en wat we kunnen verwachten. Kosten: € 35 per avond.

Aanmelden voor de cursus en de workshop kan door ons te bellen of mailen:

De Grafiekdrukkerij, KNSM laan 175, Loods 6, 1019 LC Amsterdam, 020 6234558, info@grafiekdrukkerij.nl, www.grafiekdrukkerij.nl

Workshops en lezingen Grafisch Centrum Groningen 2008/9

Op het Grafisch Centrum Groningen worden regelmatig workshops en lezingen georganiseerd die dieper op een bepaald aspect van de grafiek ingaan.

De volgende workshops en lezingen voor het seizoen 2008/9 zijn in voorbereiding; meer informatie op onze website: www.grafischcentrumgroningen.nl.

Papiermaken: Pien Rotterdam (31 oktober, 1 en 8 november 2008), workshop.

Papier: Onno Broeksma (voorjaar 2009), lezing.

Auteursrecht: Menno de Vries (14 november 2008), lezing.

Typografisch drukken: Albert Bouma (12 december 2008), lezing.

Degelen: Albert Bouma (12 december 2008), workshop.

Vignetten in de typografie: Johan de Zoete (voorjaar 2009), lezing.

Grafische Technieken: Aldrik Salverda (mei 2009), lezing.

Carborundumdruk: Wim Zurné (24 en 25 januari 2009), workshop.

Aanmelden bij: Hans Horn, coördinator van het Grafisch Centrum, info@grafisch-centrumgroningen.nl

Plaats: Grafisch Centrum Groningen, Warmoesstraat 41, 9724 JJ Groningen

Workshop papier maken

Heb je altijd al eens zelf papier willen maken? Dan biedt deze workshop een mooie gelegenheid. Je maakt niet alleen kennis met het scheppen van papier, maar ook met de verschillende materialen waarvan papier gemaakt kan worden, met pulpbereiding, met verschillende methoden van drogen, en met het verlijmen van papier. Met een schepraam scheppen we vellen papier uit een vat papierpulp. Als basismaterialen gebruiken we hennep en katoen. Je kunt zowel papier maken in neutrale tinten, die zich goed lenen voor beschrijven, printen, en drukken, als papier in wat bontere kleuren. Aan de pulp kun je naar wens allerlei draadjes, blaadjes en andere zaken toevoegen om je papier meer textuur en een spannend uiterlijk te geven. We werken met pulp die gebruiksklaar is; daarnaast krijg je ook informatie over de verschillende methoden van pulpbereiding, en leer je om zelf pulp te maken in een blender, zodat je thuis zelf ook aan de slag kunt.

Op de laatste dag van de workshop is er voor de liefhebber de gelegenheid om te experimenteren met pulp van plantenmateriaal, zoals moerbeibast, pijpestrootje, lisdoddenpluis, en ginkgobladd. Hiermee kan uniek, levendig papier gemaakt worden.

Je gaat naar huis met een schat aan eigengemaakt papier dat je kunt beschrijven, bedrukken, of verwerken in boekjes en kaarten, én met de basiskennis om zelf papier te maken. Eén waarschuwing: papiermaken is zeer verslavend!

Docent: Pien Rotterdam. Zij is papiermaakster en maakt al meer dan tien jaar papier van zeer uiteenlopende materialen. Ze verwerkt haar papier in kunstenaarsboeken in kleine oplagen, met eigen tekst en beelden.

Cursusprijs (inclusief materiaal, drinken en eenvoudige broodmaaltijd): € 125,00
Data: vrijdagavond 31 oktober, 19.30–21.30 uur, zaterdag 1 november, 10.00–16.00 uur, zaterdag 8 november, 10.00–16.00 uur

Workshop carborundumdruk

Een techniek die tussen de andere grafische technieken inhangt. Het is een diepdruk waarbij de te drukken delen bovenop de plaat liggen. We zullen een volwaardige meerkleuren carborundumdruk leren maken en we gaan deze techniek toepassen als drukvorm voor zeefdruk en zelfs voor diepdruk op doek. Het is noodzakelijk dat cursisten al een redelijk inzicht hebben in de basis druktechnieken. Carborundum is een metaalpoeder dat o.a. wordt gebruikt voor het prepareren van lithografiestenen. De carborundumdruk werd uitgevonden door de Frans-Amerikaanse kunstenaar Henri Goetz.

Docent: Wim Zurné (1953 te Bommel) is een Nederlands beeldend kunstenaar, gespecialiseerd in grafiek. Wim Zurné verwerft aanvankelijk bekendheid met de abstracte landschappelijke kleuretsen die tussen 1981 en 1988 ontstaan. Hij maakt zich hiervan los na 1990, als hij in de ban raakt van fossielen en grottekeningen. In zijn eigen werk probeert hij die natuurlijke uitstraling te bewerkstelligen door zijn tekeningen met zand of carborundum te strooien waarna ze gedrukt worden in diepdruk of in zeefdruk. Zurné wil dat de afbeeldingen die zo ontstaan er uit zien alsof ze door de eeuwen zijn gevormd, in plaats van door mensenhanden. Het werk is voornamelijk figuratief, de onderwerpen betreffen vaak situaties waarin mensen zich begeven of bevinden. Maar ook dieren kunnen de hoofdrol spelen. De sfeer is vooral belangrijk.

De vaak zeer grote diepdrukken op doek worden gedrukt volgens een proces dat de kunstenaar in de loop der jaren zelf heeft ontwikkeld. Als drager gebruikt hij in plaats van papier een natte lijmlaag, die zich enerzijds aan het doek hecht, en die anderzijds de inkt van de plaat neemt, zoals bij het afdrukken van een ets het vochtige papier dat zou doen.

Cursusprijs: € 125,00 (inclusief materiaal, drinken en eenvoudige broodmaaltijd)
Data: zaterdag 24 en zondag 25 januari 2009, 10.00–16.00 uur)

Lezing grafische technieken

Beeldend kunstenaar Aldrik Salverda laat je in deze lezing kennismaken met de vier belangrijke grafische technieken: zeefdruk, ets, lithografie en houtdruk. Aan de hand van prenten en materialen legt hij uit hoe beelden in de verschillende technieken tot stand komen, en hoe een graficus via tussenstappen van idee tot uiteindelijk beeld komt. Ook komt de geschiedenis van de technieken aan de orde.

De lezing wordt gehouden op het Grafisch Centrum Groningen, een ontmoetingsplek van kunstenaars en amateurs met een voorliefde voor grafiek. Op de atelierwerkplaats zijn verschillende grafische materialen te vinden, zoals persen voor de verschillende technieken, professionele zeefdruktafels, een zuurkast, letterkasten en een grote hoeveelheid inkten. Een aantal persen is ooit van kunstenaars van De Ploeg geweest. Aldrik Salverda laat in deze lezing originele grafiek zien van zichzelf en anderen, o.a. Rembrandt, Werkman en Lucebert.

Prijs van de lezing: € 10,00 (inclusief koffie/thee)

Datum: mei 2009, op zaterdag 10.30–12.30 uur of 13.30–15.30 uur

Handmatig zwart

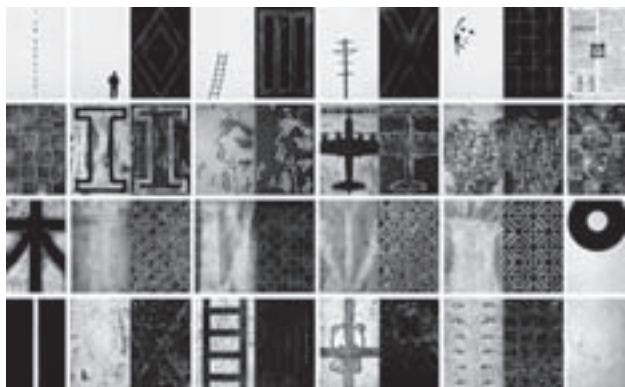
Een grafische onderzoekstentoonstelling
Stadsmuseum Woerden, 11 oktober 2008 tot
en met 11 januari 2009

Handmatig zwart is een tentoonstelling van hedendaagse prenten van drie kunstenaars: Jan Pieter van den Bos, Henc van Maarseveen en Ad Stijnman.

De kunstenaars hanteren drie gedeelde principes. Ten eerste maken zij hun drukvormen handmatig en drukken zij deze op een handbediende pers. Ten tweede hebben zij alledrie een sterke voorkeur voor zwart als uitdrukkingsmiddel. Zij kiezen als het ware tegen de alomtegenwoordige overdaad aan kleur. Vandaar de titel van de tentoonstelling. Ten derde overweegt in hun prenten de abstractie over de figuratie.

Henc van Maarseveen, *Geluidstrilling*,
schuifdruk, 70 × 50 cm

Ad Stijnman, *Nagasaki*,
gemengde technieken,
vier series van 10 prenten,
elk 50 × 32,5 cm

Het figuratieve in de kunst verwijst naar zichtbare werkelijkheden, het abstracte verwijst naar werkelijkheden achter de zichtbaarheid.

Het onderzoek

De kunstenaars, met de sterke opvattingen die zij hebben, willen tegelijk nagaan wat de bezoekers daarvan vinden. Wie dat wil, kan daarom een vragenlijst invullen over zijn voorkeuren. Vandaar de ondertitel: Een onderzoekstentoonstelling. Om de bezoekers te helpen over de kwestie van kleur in grafiek een mening te vormen, zijn boven in de grote tentoonstellingszaal dezelfde prentontwerpen driemaal afgedrukt: eenmaal in zwart, eenmaal in één kleur en éénmaal in meer kleuren. De uitslag van het onderzoek wordt aan de bezoekers toegestuurd (als zij hebben aangegeven dat op prijs te stellen). Zo kunnen de drie partijen in het kunstgebeuren – publiek, museum en kunstenaars – hun voordeel doen met de onderzoeksresultaten.

Stadsmuseum Woerden

Kerkplein 6, 3440 DB Woerden, tel. 0348-431008

www.stadsmuseumwoerden.nl

geopend: dinsdag t/m zondag 13.00–17.00 uur

Het Stadsmuseum Woerden is gevestigd in het voormalige stadhuis van Woerden, gelegen naast de Petruskerk in het oude centrum van de stad. Het is ongeveer 10 minuten lopen vanaf NS Station Woerden.

COLOFON

Deze nieuwsbrief is een uitgave van de Stichting Drukwerk in de Marge.

Voorzitter: Bubb Kuiper, bubbkuiper@netaffairs.nl

Secretaris: Marja Scholtens, Hugo de Grootstraat 238, 2613 VB Delft, scholtensklaproos@hetnet.nl

Penningmeester: Frans den Breejen, Korte Vleerstraat 8, 2513 VM Den Haag, frans@drukwerkindemarge.com

Nieuwe leden/adreswijzigingen graag doorgeven aan de penningmeester.

Nieuwsbrieven verschijnen 4 maal per jaar, begin januari, april, juli en oktober. Kopij voor de nieuwsbrief dient uiterlijk halverwege de voorafgaande maand binnen te zijn.

Bijdragen liefst per e-mail naar nieuwsbrief@drukwerkindemarge.com, of per post naar Nieuwsbrief Stichting Drukwerk in de Marge, Herengracht 51, 1015 BC Amsterdam (op cd of op papier getypt, zo niet in elk geval duidelijk geschreven).

Redactie: Alex Barbaix, Sander Pinkse